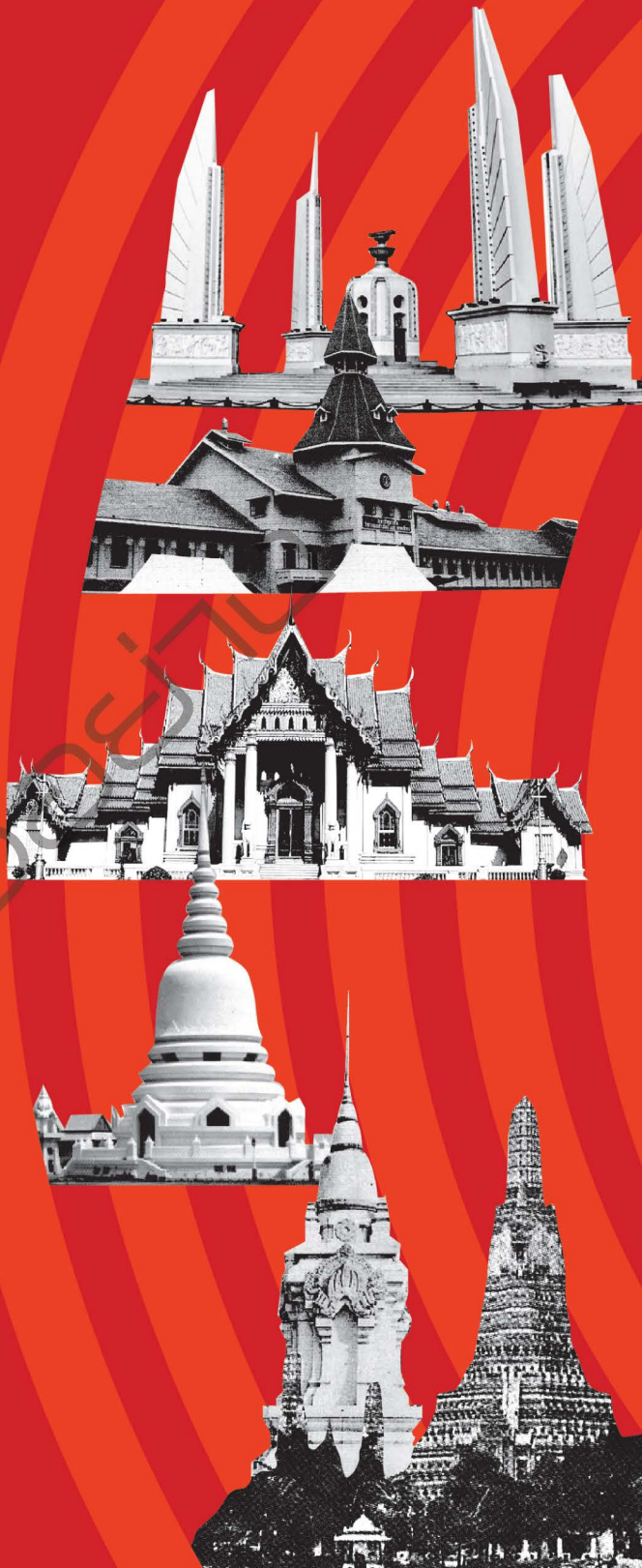

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม

พิมพ์ครั้งที่ 3

ชาติธิ์ ประทีปนทการ

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม

ชาติรี ประทีปนันทการ

ศิลปวัฒนธรรม

ราคา 480 บาท

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม

• **ชาติรี ประกิตนทการ**

พิมพ์ครั้งที่ 1-2 : กันยายน 2647, เมษายน 2650

พิมพ์ครั้งที่ 3 : มิถุนายน 2666

ราคา 480 บาท

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

ชาติรี ประกิตนทการ.

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม
สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม.

พิมพ์ครั้งที่ 3. กรุงเทพฯ : มติชน, 2666. 544 หน้า.

1. สถาปัตยกรรมไทย I. ชื่อเรื่อง.

720.9693

ISBN 978 - 974 - 02 - 1844 - 9

สำนักพิมพ์มติชน | www.matichonbook.com

- ที่ปรึกษาสำนักพิมพ์ : อารักษ์ คตะนาท, สุพจน์ แจ่มเร็ว, นงนุช สิงห์เดชะ, รุจิรัตน์ พิมพ์รัตน์
- ผู้จัดการสำนักพิมพ์ : มณฑล ประภากรเกียรติ
- รองผู้จัดการสำนักพิมพ์ : สุภาชัย สุชาติสุอารธรรม, ประภาพร ประเสริฐโสภาค
- บรรณาธิการบริหาร : สุลักษณ์ บุญปาน
- หัวหน้ากองบรรณาธิการ : ประณตเกียรติ ดีโรจนวานิช
- บรรณาธิการเล่ม : ชวิณ เหล่าเจริญกิจ
- พิสูจน์อักษร : เมตตา จันทร์ว้อม
- กราฟิกเลย์เอาต์ : ชรอนงค์ อินทรอุดม
- ศิลปกรรม-ออกแบบปก : พลอยทิพย์ เกษมสวัสดิ์
- ประชาสัมพันธ์และการตลาด : ศิริญาภา สุวรรณโค, ปริญดา จังเกษม

จัดทำโดย : บริษัทมติชน จำกัด (มหาชน) 12 ถนนเทศบาลนฤมาล
ประชาชนวิเศษ 1 เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900

โทรศัพท์ 0-2680-0021 ต่อ 1235

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มติชน 12 ถนนเทศบาลนฤมาล ประชาชนวิเศษ 1
เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900

โทรศัพท์ 0-2680-0021 ต่อ 2000, 2108

จัดจำหน่ายโดย : บริษัทงานดี จำกัด (ในเครือมติชน)

12 ถนนเทศบาลนฤมาล ประชาชนวิเศษ 1 เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900

โทรศัพท์ 0-2680-0021 ต่อ 3350-3360

Matichon Publishing House a division of Matichon Public Co., Ltd.
12 Tethsabanruean Rd., Prachanvate 1, Chatuchak,
Bangkok 10900 Thailand

f matichonbook @matichonbook

id @matichonbook matichonbooks @ matichonbook

สั่งซื้อหนังสือจำนวนมาในราคาพิเศษ
ติดต่อที่ บริษัทงานดี จำกัด
โทรศัพท์ 0-2680-0021 ต่อ 3353

ฝ่าย MATICHON PREMIUM PRINT

บริษัทมติชน จำกัด (มหาชน)

รับผลิตสิ่งพิมพ์ทุกประเภท

โทรศัพท์ 0-2680-0021 ต่อ 2419, 2424

email: print.matichon@gmail.com

f Matichon Premium Print

ในกรณีที่หนังสือไม่เข้ามือผลจากการพิมพ์
เช่น หมดอายุ หมดอายุ หมดอายุ หมดอายุ
กรุณาติดต่อมาที่ email: matichonbooksales@gmail.com
หรือ inbox: f matichonbook เพื่อขอเปลี่ยนเล่มใหม่

สารบัญ

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม
สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม

คำนำเสนอ สุจิตต์ วงษ์เทศ	(7)
คำนำพิมพ์ครั้งที่ 3 (พ.ศ.2566)	(8)
คำนำพิมพ์ครั้งที่ 1 (พ.ศ.2547)	(21)
บทนำ การศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม ผ่านมุมมองทางสังคมและการเมือง	2
1 จากจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิสู่จักรวาลทัศน์สมัยใหม่ แบบวิทยาศาสตร์ในสถาปัตยกรรม	19
เหตุผลนิยม สัจนิยม และมนุษยนิยม:	
อิทธิพลบางประการที่มีต่อการเปลี่ยนแปลงทางศิลปะ	22
ความเสื่อมถอยของจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิ	38
สถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 4:	
มิติทางการเมืองกับการตีความพุทธศาสนาใหม่	
ของธรรมยุติกนิกาย	56
แนวคิดธรรมยุติกนิกายกับการหวนกลับไปสู่รูปแบบ	
สถาปัตยกรรมสมัยสุโขทัยและอยุธยา	58
มนุษยนิยมและความหมายทางการเมือง	
ของการใช้ตราสัญลักษณ์ประจำพระองค์ในหน้าบัน	
และองค์ประกอบอื่นทางสถาปัตยกรรม	86

2 ความหมายทางสังคมและการเมือง	
ในงานสถาปัตยกรรมยุคสยามใหม่	105
รูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตก:	
ฉากแห่งความศิวิไลซ์ของสยามใหม่	107
รูปแบบสถาปัตยกรรมตะวันตกของงานสถาปัตยกรรม	
แบบจารีต: ภาพสะท้อนของจุดเปลี่ยนผ่าน	
ทางสถาปัตยกรรมจากสยามเก่าสู่สยามใหม่	123
การสร้างควมศิวิไลซ์ในงานสถาปัตยกรรมแบบจารีต	126
สถาปัตยกรรมลูกผสม: การสร้างสมดุลระหว่างเก่า-ใหม่	
ในช่วงเปลี่ยนผ่านทางสถาปัตยกรรม	141
จากพระเจ้าราชาธิราชสู่สมบูรณาญาสิทธิราชย์	
ในงานสถาปัตยกรรม	150
การสร้างอุดมคติร่วมทางสังคม	
ภายใต้รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์	154
แนวคิดสมบูรณาญาสิทธิราชย์ในพระอุโบสถ	
วัดเบญจมบพิตร	161
ภาพเขียนภายในพระอุโบสถ: ภาพสะท้อนอุดมคติ	
เรื่องพื้นที่และเขตแดนสมัยใหม่	164
พระพุทธรูปในพระระเบียง: ผลพวงจากการปฏิรูป	
การปกครอง พ.ศ. 2435	169
สำนักทางประวัติศาสตร์สมัยใหม่ของสยาม:	
ความหมายที่แฝงอยู่ในพระระเบียงพระอุโบสถ	
วัดเบญจมบพิตร	177
หน้าบันพระอุโบสถ: สัญลักษณ์ของระบอบ	
สมบูรณาญาสิทธิราชย์	181

3 รูปแบบสถาปัตยกรรมเมื่อยามสนธยา ของระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์ (พ.ศ. 2453-2475)	195
อัตลักษณ์ความเป็นไทย: การสร้างความหมายใหม่ในงาน ศิลปะและสถาปัตยกรรมแบบจารีตสมัยรัชกาลที่ 6	207
สถาปัตยกรรมไทยประยุกต์: ภาพสะท้อนแนวความคิด ชาตินิยมแบบราชาชาตินิยมสมัยรัชกาลที่ 6	221
สถาปัตยกรรมสมัยรัชกาลที่ 7: ฉากสุดท้ายของสถาปัตยกรรม ในระบอบสมบูรณาญาสิทธิราชย์	239
สถาปัตยกรรมในห้วงแห่งการปฏิรูประบอบ สมบูรณาญาสิทธิราชย์	246
รูปแบบสากลสมัยใหม่ของศาลาเฉลิมกรุง: สถาปัตยกรรมสมัยใหม่ในกรอบความคิดเก่า	261
4 ความหมายทางสังคมและการเมืองในงานสถาปัตยกรรม ภายใต้อุดมการณ์ประชาธิปไตยและชาตินิยมไทย (พ.ศ. 2475-2490)	285
สถาปัตยกรรมแบบทันสมัย: ความหมายในบริบทสังคม และการเมืองไทย พ.ศ. 2475-2490	296
สัญลักษณ์ของสามัญชนและความเสมอภาค ในระบอบประชาธิปไตย	301
สถาปัตยกรรมแบบทันสมัย: อัตลักษณ์ไทยใหม่ ในยุคชาตินิยมไทยของจอมพล ป. พิบูลสงคราม	326
สถาปัตยกรรมไทยเครื่องคอนกรีต: รูปแบบใหม่ ของสถาปัตยกรรมไทยในระบอบประชาธิปไตย	364

สถาปัตยกรรมไทยเครื่องคอนกรีต: สัญลักษณ์ แห่งสามัญชน ความเสมอภาค และชาตินิยมไทย ในสมัยจอมพล ป. พิบูลสงคราม	366
วัดพระศรีมหาธาตุ บางเขน: วัดมหาธาตุ ในระบอบประชาธิปไตย	394
5 ความหมายทางสังคมและการเมืองหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 กับการรื้อฟื้นรูปแบบจารีตและรูปแบบสถาปัตยกรรมไทย ประยุกต์ (พ.ศ. 2490-2500)	423
อัตลักษณ์ความเป็นไทยแบบท้องถิ่นนิยม: บ่อเกิดของรูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์ และสถาปัตยกรรมแบบจารีตหลัง พ.ศ. 2490	430
อัตลักษณ์ความเป็นไทยแบบท้องถิ่นนิยมกับรูปแบบ สถาปัตยกรรมไทยประยุกต์หลัง พ.ศ. 2490	435
อัตลักษณ์ความเป็นไทยแบบท้องถิ่นนิยมกับการรื้อฟื้น รูปแบบศิลปะแบบจารีต และสถาปัตยกรรมแบบจารีต หลัง พ.ศ. 2490	461
หน่ออ่อนของกระแสอนุรักษ์นิยมและกรอบประวัติศาสตร์ แบบราชาชาตินิยมใหม่: อีกปัจจัยที่ส่งผลต่อรูปแบบ สถาปัตยกรรมหลัง พ.ศ. 2490	476
บรรณานุกรม	504

คำนำเสนอ

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม
สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม

ศิลปสถาปัตยกรรมสยามสมัยต้นกรุงฯ ทั้งสยามเก่าและ
สยามใหม่มีจารีตทางศาสนการเมืองของราชาธิราช

เมื่อล่วงเข้าสู่ Modernization ความทันสมัยอย่างสมบูรณ์
สิทธิราชย์ เนื้อหาสถาปัตยกรรมเปลี่ยนเป็นไทยประยุกต์ แล้วสืบเนื่องถึง
ปลุกยกชาตินิยม ด้วยอุดมการณ์เศรษฐกิจการเมืองอย่างประชาธิปไตย
ที่ยังทรงพลังในสังคม

การเมืองและสังคมในงานศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย
ไทยประยุกต์ ชาตินิยม จึงสมบูรณ์ครบถ้วนทุกประการในหนังสือ
เล่มนี้ของอาจารย์ชาติรี ประกิตนันทการ แห่งคณะสถาปัตยกรรม
ศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

สุจิตต์ วงษ์เทศ

บรรณาธิการอำนวยการศิลปวัฒนธรรม

1 กันยายน 2547

คำนำพิมพ์ครั้งที่ 3

[พ.ศ. 2566]

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม
สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม

เมื่อสำนักพิมพ์มติชนติดต่อมาและบอกว่าสนใจตีพิมพ์การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยมอีกครั้ง ผมเลยได้มีโอกาสกลับไปอ่านงานชิ้นนี้ใหม่ และความรู้สึก 2 อย่างก็เกิดขึ้นทันที คือ 1. ตกใจมากเพราะไม่คิดว่าจะเป็นเวลาเกือบ 20 ปีแล้วที่งานชิ้นนี้ตีพิมพ์ครั้งแรก และ 2. ได้ย้อนกลับไปนึกถึงความรู้สึกตื่นเต้นแบบที่ไม่ค่อยเกิดขึ้นอีกแล้ว เมื่อเห็นหนังสือตัวเองวางขายในร้านหนังสือ เปิดอ่านแล้วเปิดอ่านอีกจนจำขึ้นใจ (หนังสือนี้คือเล่มแรกในชีวิต) ความรู้สึกนี้หวนกลับมาอีกครั้งเสมือนว่าเพิ่งเกิดขึ้นไม่นาน

ในแง่ของเนื้อหา เมื่อมีโอกาสนั่งอ่านอย่างจริงจัง โดยภาพรวมผมยังเห็นว่าการวิเคราะห์ส่วนใหญ่ยังสามารถใช้อธิบายปรากฏการณ์ทางสถาปัตยกรรมในสังคมไทยช่วงระหว่างต้นพุทธศตวรรษที่ 25 มาจนถึงราว พ.ศ. 2500 ได้ดี โดยเฉพาะประเด็นว่าด้วยความสัมพันธ์ระหว่างสถาปัตยกรรมกับการเมืองไทย ซึ่งถือเป็นข้อเสนอสำคัญที่สุดของงานชิ้นนี้ โดยเฉพาะอย่างยิ่ง ในบรรยากาศทาง

วิชาการสถาปัตยกรรมไทย ณ ขณะนั้น (พ.ศ. 2547) ที่ยังไม่ค่อย
มีใครคิดว่าการออกแบบสถาปัตยกรรมกับการเมืองจะเกี่ยวข้องกัน
ได้อย่างไร

อย่างไรก็ตาม แม้หนังสือเล่มนี้จะมีประโยชน์ต่อวง
วิชาการและมีการอ้างถึงอยู่เสมอตลอดระยะเวลาที่ผ่านมา แต่ด้วย
ความเป็นงานที่เขียนขึ้นมาแล้วเกือบ 2 ทศวรรษ ย่อมเป็นธรรมดา
ที่กรอบวิธีคิดในการศึกษาบางอย่าง รวมไปถึงการวิเคราะห์บางส่วน
อาจมีค่าอธิบายที่ต่ำกว่าแล้วในปัจจุบัน งานบางชิ้นของผมที่เขียนขึ้น
หลังจากนั้นก็ได้พัฒนาข้อเสนอขึ้นไปจากที่ปรากฏในหนังสือเล่มนี้

ดังนั้น ในโอกาสตีพิมพ์ครั้งที่ 3 เลยอยากถือโอกาสวิเคราะห์
และวิจารณ์หนังสือเล่มนี้ พยายามมองหาช่องว่างทางวิชาการที่
หนังสือเล่มนี้ยังไม่ได้ศึกษาและอธิบายไว้ ซึ่งผมคิดว่ามีอย่างน้อย
3 ประเด็นที่สำคัญควรแก่การนำมาพูดถึงในที่นี้

ประเด็นแรก ในบทที่ 1 ที่เป็นจุดเริ่มต้นการอธิบายความ
เปลี่ยนแปลงในเชิงโลกทัศน์ครั้งสำคัญในหมู่ชนชั้นนำสยาม ซึ่งผม
ใช้คำว่า “จากจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิสู่จักรวาลทัศน์สมัยใหม่แบบ
วิทยาศาสตร์ในสถาปัตยกรรม” ซึ่งโดยนัยของบทนี้เป็นการอธิบาย
ว่า โลกทัศน์ของชนชั้นนำสยามได้เริ่มรับโลกทัศน์แบบวิทยาศาสตร์
สมัยใหม่ สัจนิยม เหตุผลนิยม และมนุษยนิยม เข้าแทนที่โลกทัศน์
แบบจารีต (จักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิ) ที่เริ่มถูกอธิบายว่า งามgay
ล้าสมัย และกำลังค่อยๆ เสื่อมสลายลงอย่างมีนัยสำคัญ

ผลของปรากฏการณ์นี้ก่อให้เกิดความเปลี่ยนแปลงครั้งใหญ่
ในการสร้างงานศิลปะ เช่น การสร้างพระพุทธรูปอย่างใหม่ของ
รัชกาลที่ 4 ในกรณีพระนิรันตรายที่ยกเลิกการสร้างรูปแบบพระ
วรกายของพระพุทธรเจ้าโดยอ้างอิงกับลักษณะมหาบุรุษแบบจารีต

ตามจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิที่ไกลห่างจากร่างกายมนุษย์ โดยเปลี่ยนมาสู่พระพุทธรูปที่มีพุทธลักษณะเหมือนมนุษย์ธรรมดามากขึ้นอย่างมีนัยสำคัญตามความรู้สมัยใหม่แบบวิทยาศาสตร์

งานสถาปัตยกรรมก็เช่นกัน ในสมัยรัชกาลที่ 4 มีความนิยมในการสร้างเจดีย์ทรงระฆังกลมเป็นประธานของวัดแทนที่เจดีย์ทรงปราสาท (และเจดีย์รูปทรงอื่นๆ ด้วย) ซึ่งผมอธิบายว่าเป็นปรากฏการณ์ที่อิงอยู่กับการเสื่อมสลายลงของจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิเช่นเดียวกัน เพราะเจดีย์ทรงปราสาทคือสัญลักษณ์ของ “ความเป็นภูเขາ” ที่โยงเข้ากับไตรภูมิ ในขณะที่เจดีย์ทรงระฆังกลมถูกอธิบายใหม่ว่าเป็นรูปแบบเดียวที่สามารถย้อนกลับไปได้หา “พุทธจนะ” ของพระพุทธรูปโดยตรง ซึ่งสอดคล้องกับแนวทางแบบ “ธรรมยุติกนิกาย” อันเป็นการปฏิรูปพระพุทธศาสนาให้มีความเป็นสมัยใหม่ในยุคสมัยดังกล่าว

ความนิยมในการสร้างหน้าบันโบสถ์และวิหารด้วยสัญลักษณ์ “มงกุฏ” อันหมายถึงความถึงรัชกาลที่ 4 โดยตรง (พระนามเดิมก่อนขึ้นครองราชย์คือเจ้าฟ้ามงกุฎฯ) แทนที่จะใช้สัญลักษณ์นามธรรมของการเป็นกษัตริย์ตามแบบจารีตที่อิงกับจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิ ซึ่งความเปลี่ยนแปลงนี้ผมอธิบายว่าสัมพันธ์กับกรอบแนวคิดเรื่องเวลาแบบสมัยใหม่ สำนักทางประวัติศาสตร์สมัยใหม่ และแนวคิดที่ว่าด้วยมนุษย์ในฐานะผู้กำหนดวิถีประวัติศาสตร์สมัยใหม่

การอธิบายภายใต้กรอบแนวคิดที่ว่าด้วยความเสื่อมสลายของจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิ ซึ่งถูกแทนที่ด้วยจักรวาลทัศน์สมัยใหม่แบบวิทยาศาสตร์ตามแบบข้างต้น แม้จะเป็นความจริง แต่ในหนังสือเล่มนี้ เมื่อได้อ่านอีกครั้งทำให้ผมรู้สึกว่าการอธิบายมีแนวโน้มชี้ชวนให้เห็นมากเกินไปว่า ในช่วงระยะเวลาดังกล่าวชนชั้นนำสยามต่างพากันละทิ้งความคิดแบบจารีต ความเชื่อแบบโบราณ เวลาแบบไตรภูมิ

สำนักแบบเก่า ฯลฯ ลงไปจนหมดสิ้น โดยก้าวเข้าสู่ความเป็นมนุษย์ยุคใหม่ภายใต้โลกทัศน์สมัยใหม่อย่างสิ้นเชิง

ซึ่งในความเป็นจริงและหลักฐานเชิงประจักษ์มากมาย ต่างชี้ให้เห็นว่า ชนชั้นนำสยามในยุคดังกล่าวมิได้ละทิ้งจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิแต่อย่างใด แต่จัดวางจักรวาลทัศน์ 2 ชุดที่ดูเสมือนว่าขัดแย้งกันให้ดำรงอยู่คู่กันภายใต้บทบาทหน้าที่ที่ต่างกัน ขึ้นอยู่กับบริบทและผลประโยชน์ที่ชนชั้นนำจะได้รับมากที่สุด

ลักษณะดังกล่าวสอดคล้องกับงานศึกษาทางวิชาการมากมาย ที่มองว่าการรับสิ่งที่เรียกกันอย่างกว้างๆ ว่า “ความเป็นสมัยใหม่” ในสังคมนอกยุโรปนั้นไม่เคยที่จะเป็นการรับอย่างสมบูรณ์แบบ แต่มักเกิดกระบวนการเลือกรับตามแต่ที่เห็นว่าเป็นประโยชน์ภายใต้เงื่อนไขของสังคมตัวเองเสมอ

หากพิจารณาในมิติทางศิลปะและสถาปัตยกรรมก็จะเห็นประเด็นนี้ได้ชัดเจน กล่าวคือ แม้ว่ารัชกาลที่ 4 จะสร้างงานศิลปะและสถาปัตยกรรมด้วยความคิดสมัยใหม่เกือบทั้งหมดตามที่กล่าวมา จนดูเสมือนละทิ้งโลกทัศน์แบบจารีตลงไปจนหมดสิ้น แต่ในความเป็นจริงกลับพบว่ามีงานเป็นจำนวนไม่น้อยโดยเฉพาะอย่างยิ่งสถาปัตยกรรมและศิลปกรรมที่สร้างขึ้นเกี่ยวเนื่องกับสถานะและบทบาทของกษัตริย์นั้น กลับยังเต็มไปด้วยร่องรอยของจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิ ไม่ว่าจะเป็นพระเมรุมาศที่ยังถูกสร้างขึ้นโดยจำลองกายภาพของเขาพระสุเมรุอย่างเต็มที่ที่ไม่เปลี่ยนแปลง (แม้จะลดทอนลงบ้าง) หรือการสร้างพระนครคีรีที่มิ้นกวีวิชาการชี้ให้เห็นว่าสะท้อนนัยของการจำลองสวรรค์ชั้นดาวดึงส์บนยอดเขาพระสุเมรุอยู่ไม่น้อย ตลอดจนการประกอบพระราชพิธีที่เกี่ยวเนื่องกับสถาบันกษัตริย์หลายอย่าง เช่น พระราชพิธีโสกันต์ และพระราชพิธีถวาย

พระเพลิงพระบรมศพ ที่ยังคงเต็มไปด้วยงานศิลปกรรมที่จำลองเขาพระสุเมรุอย่างชัดเจน

ตัวอย่างโดยสังเขปข้างต้นทำให้เห็นว่าโลกทัศน์ของชนชั้นนำสยามในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 (ความเป็นจริง แม้กระทั่งโลกทัศน์ของชนชั้นนำไทยยุคปัจจุบันก็เช่นกัน) หากจะนิยามให้ตรงความเป็นจริงมากที่สุดน่าจะเรียกว่าเป็น “โลกทัศน์แบบลูกผสม” (hybrid) มากกว่าการอธิบายว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงจากจักรวาลทัศน์แบบไตรภูมิมาสู่จักรวาลทัศน์สมัยใหม่แบบวิทยาศาสตร์

ลักษณะลูกผสมเกิดขึ้นบนผลประโยชน์ที่ต่างกันของชนชั้นนำในแต่ละเงื่อนไข กล่าวคือ เมื่อชนชั้นนำมีปฏิสัมพันธ์กับฝรั่งต่างชาติเลือกที่จะแสดงตัวตนในลักษณะที่เป็นมนุษย์ภายใต้โลกทัศน์สมัยใหม่ เพื่อไม่ให้โดนดูถูกและเป็นการแสดงความเจริญที่ทัดเทียมกับนานาชาติอารยประเทศ แต่หากมีปฏิสัมพันธ์กับชาวสยามด้วยกันเอง ชนชั้นนำเหล่านั้นกลับเลือกที่จะแสดงตนผ่านโลกทัศน์แบบจารีตเลือกที่จะแสดงความศักดิ์สิทธิ์และสถานะทางสังคมที่ลดหลั่นกันตามบุญบารมีที่สั่งสมมาตั้งแต่ชาติปางก่อน เพราะด้วยโลกทัศน์แบบจารีตชุดนี้ต่างหากที่ทำให้สถานะของชนชั้นนำในการอ้างสิทธิธรรมในการปกครองยังดำรงอยู่ได้มีพลังอย่างแท้จริงในสังคม แนนอนลักษณะลูกผสมมีการทำงานที่สลับซับซ้อนมากกว่าที่อธิบายอย่างสังเขปในที่นี้ และเรียกร้องการศึกษานกรอบแนวคิดลูกผสมนี้ให้มากขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

ประเด็นที่ 2 สถาปัตยกรรมสมัยใหม่หลัง พ.ศ. 2475 ถึง พ.ศ. 2490 ที่ปรากฏเนื้อหาในบทที่ 4 ซึ่งอธิบายการเกิดขึ้นของงานสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ภายหลังการปฏิวัติ 2475 เนื้อหาวิเคราะห์ให้เห็นความเชื่อมโยงกันระหว่าง การนำเข้ารูปแบบสถาปัตยกรรมสมัย

ใหม่จากยุโรป มาตีความใหม่ภายใต้เงื่อนไขหลังการเปลี่ยนแปลง การปกครอง จนก่อให้เกิดรูปแบบและความใหม่ทางสถาปัตยกรรม ที่สอดคล้องกับอุดมการณ์ประชาธิปไตยหลัง พ.ศ. 2475

อย่างไรก็ตาม หากใครได้อ่านบทนี้ ต้องทำความเข้าใจบริบท ก่อนว่า งานชิ้นนี้ถูกเขียนขึ้นในช่วงครึ่งหลังของทศวรรษ 2540 และ ก่อนการเกิดรัฐประหาร 2549 หรือสรุปให้ชัดก็คือ เป็นช่วงเวลา ก่อนที่สังคมไทยจะเจอกับปรากฏการณ์ “การเกิดใหม่ครั้งที่ 2 ของ คณะราษฎร” หลังรัฐประหาร 2549

บริบทข้างต้นคือสภาพแวดล้อมทางสังคม การเมือง และ วิชาการ ที่หล่อหลอมความคิดของผม ณ ช่วงเวลานั้น แม้ว่าเนื้อหาใน ส่วนนี้จะมีการพูดถึง “คณะราษฎร” ไม่น้อย แต่ก็ยังไม่มากพอหาก เทียบกับบริบททางสังคมในปัจจุบัน

แม้จะมีการอธิบายรูปแบบสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ที่รัฐบาล คณะราษฎรเลือกใช้เป็นรูปแบบสถาปัตยกรรมหลักของสถานที่ ราชการและอาคารสาธารณะอย่างละเอียด และพยายามชี้ให้เห็น ว่าเป็นรูปแบบที่สร้างขึ้นอย่างสอดคล้องกับอุดมการณ์ในเรื่องความ เสมอภาคภายใต้ระบอบประชาธิปไตย แต่ในแง่ของหลักฐานและ ตัวชิ้นงานสถาปัตยกรรมที่ใช้ในส่วนนี้ก็ยังถือว่ามีไม่มากนัก หาก เทียบกับความก้าวหน้าในแวดวงวิชาการปัจจุบันในส่วนที่เกี่ยวข้อง กับ “คณะราษฎรศึกษา”

หลังจากหนังสือเล่มนี้ตีพิมพ์ครั้งแรกใน พ.ศ. 2547 ผมเอง สนใจงานสถาปัตยกรรมในช่วงหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง เป็นพิเศษ และได้ศึกษาต่อยอดในส่วนนี้มาโดยตลอดจนถึงปัจจุบัน

ประเด็นศึกษาที่เพิ่มเติมขึ้นมาจากหนังสือการเมืองและสังคม ในศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม คือการ

ค้นพบความเกี่ยวข้องอย่างมีนัยสำคัญระหว่าง “หลัก 6 ประการ
ของคณะราษฎร” กับการสร้างงานศิลปะและสถาปัตยกรรม ไม่ว่าจะเป็น
อนุสาวรีย์ประชาธิปไตย, กลุ่มอาคารศาลฎีกา, เจดีย์วัดพระ
ศรีมหาธาตุ บางเขน, อาคารชั่วคราวในงานฉลองรัฐธรรมนูญ และ
งานประติมากรรมหลายชิ้นที่สร้างขึ้นเนื่องในงานฉลองรัฐธรรมนูญ

ผมยังพบหลักฐานต่อมาว่า นวัตกรรมทางสถาปัตยกรรม
ชิ้นสำคัญที่ถูกสร้างขึ้นหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองคือเมรุเผาศพ
สามัญชน ซึ่งเป็นสิ่งที่เพิ่งเกิดขึ้นครั้งแรกเมื่อ พ.ศ. 2483 ณ วัด
ไตรมิตร และได้กลายเป็นสัญลักษณ์สำคัญของแนวคิดด้วยความ
เสมอภาคในระบบประชาธิปไตยในยุคคณะราษฎร

การค้นพบความเปลี่ยนแปลงทางความหมายของพื้นที่
สาธารณะ จากในช่วงก่อนการปฏิวัติ 2475 แนวคิดที่ว่าด้วยพื้นที่
สาธารณะตามแบบสมัยใหม่แทบไม่ปรากฏให้เห็นเลยในการพัฒนา
เมือง ในขณะที่ภายหลังการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พื้นที่สาธารณะ
และอาคารสาธารณะสำหรับสามัญชนเกิดขึ้นหลายแห่งและกระจาย
ตัวไปในหลากหลายรูปแบบ เช่น สวนสาธารณะ, สนามหลวง, เวที
มวยราชดำเนิน, สวนสัตว์ดุสิต, วงเวียนสระแก้ว ลพบุรี ฯลฯ

หลักฐานเอกสารชิ้นต้นในหอจดหมายเหตุแห่งชาติที่ถูกค้น
พบมากขึ้นในช่วงทศวรรษที่ผ่านมา ทำให้เราได้เห็นถึงความผันอัน
ยิ่งใหญ่ในการออกแบบและวางผังเมืองแบบสมัยใหม่หลังการปฏิวัติ
2475 โดยจอมพล ป.พิบูลสงคราม ต้องการย้ายเมืองหลวงจาก
กรุงเทพฯ ไปยังสระบุรี ซึ่งเป็นการออกแบบเมืองหลวงใหม่ที่สะท้อน
อุดมการณ์ของคณะราษฎรอย่างชัดเจน

นอกจากนี้ โครงการวิจัยส่วนตัวของผมในหลายปีที่ผ่านมา ได้
เริ่มหันมาสนใจในวัตถุสิ่งของและเครื่องใช้ในชีวิตประจำวันของคน

ในยุคหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง และพบเจอหลักฐานมากมาย ในยุคสมัยนั้นที่ได้รับการออกแบบขึ้นโดยสอดแทรกสัญลักษณ์พานรัฐธรรมนูญและหลัก 6 ประการ ซึ่งทำให้เราเข้าใจมิติที่กว้างไกลมากขึ้นของงานออกแบบกับคณะราษฎร

ประเด็นทั้งหลายที่ได้รับการศึกษาเพิ่มเติม ได้ทำให้ผมสามารถสรุปรวบยอดแนวคิดในการสร้างงานศิลปะและสถาปัตยกรรมในช่วงนี้ที่ชัดเจนขึ้น และเสนอนิยามใหม่ให้กับงานสร้างสรรค์ในช่วงเวลาดังกล่าวว่า *ศิลปะ-สถาปัตยกรรมคณะราษฎร* ซึ่งต่อมางานศึกษาในกลุ่มนี้ถูกพิมพ์รวมเล่มเป็นหนังสือในชื่อเดียวกัน

หลายคนรู้จักงานเขียนของผมเป็นครั้งแรกจากกลุ่มบทความว่าด้วย *ศิลปะ-สถาปัตยกรรมคณะราษฎร* แต่น้อยคนที่จะทราบว่าแนวคิดที่เป็นแกนกลางสำคัญของประเด็นนี้ได้ถูกคิดขึ้นมาก่อนนานแล้ว (แม้จะยังไม่ชัดเจนนัก) โดยปรากฏอยู่ในบทที่ 4 ของหนังสือ *การเมืองและสังคมในศิลปะสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม*

ดังนั้น หากใครก็ตามที่ได้มีโอกาสอ่านหนังสือเล่มนี้เป็นครั้งแรก ก็อยากชี้แจงให้ทราบเป็นข้อมูลพื้นฐานก่อนว่า การอ่านบทที่ 4 ในหนังสือเล่มนี้ ควรอ่านมันด้วยบริบทของสังคมไทยยุคก่อนรัฐประหาร 2549 และด้วยทัศนคติที่มองเนื้อหาในส่วนนี้ว่าเป็นแนวการวิเคราะห์รากฐานของสิ่งที่จะกลายมาเป็นแนวคิดที่ว่าด้วย *ศิลปะ-สถาปัตยกรรมคณะราษฎร* ในเวลาต่อมา

ในแง่จุดอ่อนของบทนี้ หากมองจากหลักฐานและข้อมูลใหม่มากมายที่ถูกค้นพบในปัจจุบัน เห็นชัดว่า บทนี้เขียนขึ้นโดยให้น้ำหนักความสำคัญของอิทธิพลทางรูปแบบสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ว่ามาจากซีกโลกตะวันตกเป็นสำคัญ โดยเฉพาะอย่างยิ่งเมื่อมีการอธิบาย

ถึงสถาปัตยกรรมคณะราษฎร ที่หากว่ากันในเชิงรูปแบบเพียงอย่างเดียวก็คือรูปแบบ Art Deco อันเป็นที่นิยมทั่วไปในโลกยุคก่อนสงครามโลกครั้งที่ 2 ซึ่งในหนังสือเขียนโดยมีทัศนะที่มองว่าเป็นสิ่งที่ไทยเราได้รับมาจากยุโรปเป็นด้านหลัก ไม่ว่าจะเป็นจากฝรั่งเศสหรืออังกฤษ

แต่ในความเป็นจริงมีอาคารหลายหลังที่น่าเชื่อว่าจะได้รับอิทธิพลมาจากญี่ปุ่นมากกว่า ซึ่งสอดคล้องกับงานวิชาการสมัยใหม่หลายชิ้นที่เริ่มชี้ให้เราเห็นถึงความสัมพันธ์และอิทธิพลทางศิลปะวัฒนธรรม และสถาปัตยกรรมที่สังคมไทยอาจได้รับมาจากญี่ปุ่นในช่วงหลังการปฏิวัติ 2475

ภายใต้กรอบแนวคิด ไทย-ญี่ปุ่น ที่กำลังเริ่มได้รับความสนใจมากขึ้นในวงการปัจจุบัน น่าเชื่อว่า หากมีการศึกษาอย่างจริงจังมากขึ้นในประเด็นที่เกี่ยวข้องกับงานศิลปะและสถาปัตยกรรม คงจะทำให้การวิเคราะห์เปลี่ยนแปลงไปไม่มากนักน้อยจากที่หนังสือเล่มนี้ได้ให้คำอธิบายไว้

ประเด็นที่ 3 ในบทที่ 5 ของหนังสือ ซึ่งเป็นการอธิบายความสัมพันธ์ระหว่างงานสถาปัตยกรรมที่ถูกสร้างขึ้นหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 และรัฐประหาร พ.ศ. 2490 จนถึง พ.ศ. 2500 อันเป็นปีที่จอมพล ป. พิบูลสงคราม ถูกรัฐประหารโดยจอมพล สฤษดิ์ ธนะรัชต์ หากอ่านอย่างละเอียดจะพบกรอบแนวคิดหลักที่ผมให้ข้ออยู่ 2 ส่วนหลักคือ การรื้อฟื้นกลับมาของแนวคิดแบบ “ท้องถิ่นนิยม” หลังสงครามโลกครั้งที่ 2 และการเกิดขึ้นของหน่ออ่อนทางอุดมการณ์ของกลุ่มแนวคิด “กษัตริย์นิยม” ที่จะพัฒนามาสู่ “ประวัติศาสตร์แบบราชาชาตินิยม” ในเวลาต่อมา ซึ่งทั้งหมดได้ก่อให้เกิดปรากฏการณ์ทางศิลปะและสถาปัตยกรรมที่หวนย้อนกลับไปให้ความสำคัญ

ต่อศิลปะแบบจารีตอีกครั้ง

ตัวแปรสำคัญที่หนังสือเล่มนี้ไม่ได้พูดถึงเลย ซึ่งผมเองเพิ่งมาตระหนักและเริ่มศึกษามากขึ้นในเวลาต่อมาก็คือ บริบทสงครามเย็นที่มีอเมริกันเป็นปัจจัยหลักในทุกมิติของสังคมไทยเวลานั้น โดยเฉพาะในมิติทางการเมืองและเศรษฐกิจเท่านั้น แต่วัฒนธรรม ศิลปะ และสถาปัตยกรรม อุดมการณ์แบบโลกเสรีในยุคสงครามเย็น คือหนึ่งในเงื่อนไขที่ไม่อาจดึงออกไปจากบริบทของการวิเคราะห์ได้

ในบทที่ 5 เราจะเห็นชัดว่า ตัวแบบในการศึกษาแม้อุยกษ์ขึ้นมาหลายชิ้น แต่ทั้งหมดล้วนเป็นงานศิลปะและสถาปัตยกรรมที่มีรูปแบบ (หรือมีกลิ่นอายหลักในการออกแบบ) สัมพันธ์กับรูปแบบศิลปะและสถาปัตยกรรมแบบจารีตทั้งหมด ไม่ว่าจะเป็นสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์ตามหน่วยงานราชการต่างๆ, วัด และงานศิลปะสมัยใหม่ที่มีแรงบันดาลใจจากศิลปะโบราณของไทย

ในบทนี้ไม่ได้ให้อธิบายอะไรเลยต่อกลุ่มงานอีกประเภทที่มีรูปแบบสากล ที่ยึดโยงกับแนวคิดแบบเสรีนิยม และความเป็นตะวันตก (อเมริกัน) สูงมาก และการออกแบบก็ไม่ได้ยึดโยงเข้ากับแนวคิดและรูปแบบจารีตประเพณีไทยแต่อย่างใด เช่น งานศิลปะที่ได้รับรางวัลในการประกวดศิลปกรรมแห่งชาติหลายชิ้นที่มีรูปแบบสมัยใหม่ตามกระแส impressionism หรือมีกลิ่นอายคล้ายๆ งานศิลปะแบบ abstract ตลอดจนงานสถาปัตยกรรมที่สำคัญหลายชิ้น เช่น อาคารลุมพินีสถานซึ่งเป็นโรงเดินลีลาศและพื้นที่สาธารณะทางวัฒนธรรมที่สำคัญที่เผยแพร่วัฒนธรรมแบบอเมริกันในหมู่วัยรุ่นและวัยทำงานไทยในยุคดังกล่าว การก่อสร้างโรงภาพยนตร์ในยุคสงครามเย็นที่มีหน้าตาทันสมัยแบบอเมริกัน ตลอดจนอาคารพาณิชย์สมัยใหม่ที่ถูกสร้างขึ้นโดยมิได้ใช้รูปแบบสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์เลย

ในแง่การพัฒนาเมืองทางกายภาพ กรุงเทพฯ ยุคนี้ (และข้ามไปจนถึงทศวรรษ 2500-2510) ได้เกิดย่านสมัยใหม่ที่รองรับชีวิตสมัยใหม่ เช่น สีลม สาทร ฯลฯ เกิดโรงแรมใหม่มากมาย เช่น โรงแรมเอราวัณ, โรงแรมสยามอินเตอร์คอนติเนนตัล และโรงแรมดุสิตธานี การขยายตัวของห้างสรรพสินค้าสมัยใหม่ เช่น ห้างเซ็นทรัล (เปิดสาขาแรก พ.ศ. 2499) และห้างไทยไดมารู ตลอดจนยานบริการนักท่องเที่ยวชาวต่างชาติ เช่น ถนนเพชรบุรี และพัฒนาพงศ์ ฯลฯ

ส่วนในต่างจังหวัดโดยเฉพาะในพื้นที่ที่สัมพันธ์กับกองทัพสหรัฐอเมริกาเกิดย่านที่รองรับทหารอเมริกันขึ้น เช่น ตาคลี, อุดรธานี, อุบลราชธานี, พัทธยา ลักษณะดังกล่าวคือการเชื่อมกรุงเทพฯ และประเทศไทยเข้าไปเป็นส่วนหนึ่งของความเป็นเมืองและประเทศในบริบทโลกเสรียุคสงครามเย็น ซึ่งในหนังสือเล่มนี้ยังไม่ได้ให้ความสำคัญกับประเด็นเหล่านี้มากนัก ในงานศึกษายุคหลังของผมเริ่มเน้นเงื่อนไขสงครามเย็นมากขึ้น ซึ่งทำให้เริ่มเห็นว่า งานสถาปัตยกรรมในช่วงหลังสงครามโลกครั้งที่ 2 หรือยุคสงครามเย็นนั้น ปรากฏการณ์ทางสถาปัตยกรรมของสังคมไทยสามารถแยกออกเป็น 2 แนวทางหลัก คือ งานสถาปัตยกรรมไทยประยุกต์ และงานสถาปัตยกรรมรูปแบบสากลสมัยใหม่ ซึ่งหากมองในด้านหนึ่งดูเสมือนว่าจะมีความขัดแย้งกันในเชิงอุดมการณ์ แต่ในความเป็นจริงอีกด้านทั้ง 2 แนวทางกลับถูกสร้างขึ้นในเวลาเดียวกัน

ปรากฏการณ์ 2 ด้านของการเมืองวัฒนธรรมและสถาปัตยกรรมที่มีลักษณะเกือบจะเป็นขั้วตรงข้ามกันดังกล่าวได้นำไปสู่สถานะที่ผมอธิบายไว้ในงานชิ้นอื่น โดยเรียกว่าเป็น “ทวิลักษณะความเป็นไทย” ที่เรียกร่องหรือโยยหาคุณค่าแบบจารีตไปพร้อมกับคุณค่าแบบ

โลกเสรีในเวลาเดียวกัน

ลักษณะดังกล่าวมิใช่เรื่องใหม่ของสังคมไทย ย้อนกลับไปในสมัยรัชกาลที่ 6 ความต้องการแสดงออกทางวัฒนธรรมที่ต้องเป็นทั้งไทยและตะวันตกในเวลาเดียวกัน เพื่อสนองต่อการนิยามตัวตนของสยามให้สามารถเป็นประเทศศิวิไลซ์แบบตะวันตกและภูมิใจในความเป็นไทยได้ในเวลาเดียวกัน ซึ่งในสมัยดังกล่าวการแสดงออกทางศิลปะและสถาปัตยกรรมตลอดจนวัฒนธรรมประเพณีทั้งหลายจะถูกนำเสนอไปพร้อมกันในเวลาเดียวกันทั้ง 2 ด้าน ทั้งที่เป็นจารีตประเพณีและตะวันตก จนเป็นที่วิจารณ์กันว่าเป็นยุคสมัยของพระองค์เป็นยุคที่มีความขัดแย้งทางวัฒนธรรมในตัวเองที่อยากเป็นไทยในบางเวลาและเป็นฝรั่งในอีกเวลาหนึ่ง

ความขัดแย้งนี้ดำรงอยู่ด้วยกันได้อย่างไรโดยไม่นำไปสู่วิกฤตทางวัฒนธรรม วิธีการหนึ่งก็คือการแบ่งโลกออกเป็น 2 ด้านคือ “ด้านวัตถุ” (material domain) ที่ยอมรับโลกตะวันตกว่ามีความเหนือกว่า และ “ด้านจิตวิญญาณ” (spiritual domain) ที่โลกตะวันออกนั้นมีเหนือกว่า การแบ่งดังกล่าวส่งผลทางจิตใจที่จะช่วยให้สามารถอธิบายการรับความเจริญทางวัตถุสมัยใหม่ทั้งหลายที่มีตะวันตกเป็นแม่แบบได้ไปพร้อมๆ กับความรู้สึกที่จะสามารถช่วยเยียวยาความรู้สึกต่ำต้อยของตนเองไปพร้อมกัน ผ่านการอธิบายคุณค่าทางจิตวิญญาณของชาติไม่ว่าจะเป็นศาสนา วัฒนธรรม ประเพณี ฯลฯ ที่สูงส่งกว่าวัฒนธรรมตะวันตก

ผมขอไม่อธิบายลงในรายละเอียดไปกว่านี้นี้ เพราะจะต้องใช้หน้ากระดาษเป็นจำนวนมาก ประเด็นหลักที่ต้องการพูดถึงมีเพียงแค่ว่าให้ผู้อ่านหนังสือเล่มนี้ได้มองเห็นเงื่อนไขสำคัญอีกด้านที่ไม่ได้ถูกอธิบายไว้ในหนังสือเล่มนี้

ทั้งหมดที่กล่าวมาคือความเห็นหลัก 3 ประการ ที่เกิดขึ้นจากการได้กลับไปอ่านหนังสือเล่มนี้อีกครั้ง ซึ่งด้วยระยะเวลายาวนานเกือบ 2 ทศวรรษก็ได้ทำให้ผมมองเห็นช่องว่างทางวิชาการบางอย่างที่หนังสือเล่มนี้ได้ทิ้งเอาไว้ ซึ่งหวังว่าในอนาคตจะมีผู้สนใจเข้ามาเติมเต็มช่องว่างดังกล่าวให้สมบูรณ์มากขึ้น หรือแม้กระทั่งปฏิเสธข้อเสนอทั้งหมดที่หนังสือเล่มนี้ได้อธิบายไว้ ก็พร้อมยินดีรับฟังเป็นอย่างยิ่ง

สุดท้ายนี้ ขอขอบคุณเป็นอย่างมากต่อคุณชีวิน เหล่าเขตรกิจ บรรณาธิการเล่ม ที่อ่านต้นฉบับอย่างละเอียดและอดทน พร้อมทั้งช่วยปรับแก้ภาษาให้รัดกุมและเข้าใจง่ายมากขึ้น ขอขอบคุณสำนักพิมพ์มติชนที่เห็นคุณค่าของหนังสือเล่มนี้และให้โอกาสในการตีพิมพ์ซ้ำอีกครั้ง และที่ขาดไปไม่ได้เลย ต้องขอขอบคุณ คุณสุจิตต์ วงษ์เทศ ที่ได้ให้โอกาสงานชิ้นนี้เผยแพร่สู่สาธารณะเป็นครั้งแรกตั้งแต่เมื่อราว 2 ทศวรรษที่ผ่านมา

ชาติรี ประกิตนันทการ

พฤษภาคม 2566

คำนำพิมพ์ครั้งที่ 1

[พ.ศ. 2547]

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม
สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม

งานชิ้นนี้เริ่มต้นจากความเชื่อพื้นฐานเรื่องความหมายที่แฝง
อยู่ในงานสถาปัตยกรรม ซึ่งทำหน้าที่สะท้อนความเปลี่ยนแปลงทาง
สังคม ประเด็นสำคัญคือ ผู้เขียนเชื่อว่าความหมายในงานสถาปัตย
กรรมสามารถแบ่งได้เป็น 2 ระดับ 1. ความหมายระดับประโยชน์
ใช้สอย และ 2. ความหมายระดับวัฒนธรรม

สรรพสิ่งใดๆ ก็ตามที่เป็นผลผลิตของมนุษย์ ความหมายเมื่อ
แรกเริ่มมักอยู่ที่ความหมายในระดับประโยชน์ใช้สอย เช่น รองเท้า
มีความหมายไว้สวมใส่เวลาเดิน นาฬิกามีความหมายเพียงแค่ไว้ดู
เวลา แต่เมื่อกาลเวลาผ่านไปความหมายของสิ่งต่างๆ จะเริ่มไม่คงที่
โดยสังคมจะนิยามความหมายเพิ่มเข้าไปในวัตถุนั้นๆ ตลอดเวลา
เช่น นาฬิกา ความหมายคงมีได้มีเพียงไว้ดูเวลาเพียงอย่างเดียวอีก
ต่อไป นาฬิกากลายเป็นสัญลักษณ์ของความเที่ยงตรงได้อย่างหนึ่ง
นาฬิกาบางยี่ห้อกลายเป็นเครื่องประดับที่แสดงถึงฐานะของ
คนบางจำพวก นาฬิกาบางรูปทรงสามารถบ่งบอกได้ว่าใช้เฉพาะสตรี
นาฬิกาบางอย่างแสดงความหมายในตัวเองว่าเป็นนาฬิกาเฉพาะ

กลุ่มวัยรุ่นเท่านั้น ความหมายต่างๆ เหล่านี้คือ ความหมายระดับวัฒนธรรม ล้วนเป็นสิ่งที่ถูกสร้างขึ้นทั้งสิ้น และสามารถเปลี่ยนแปลงได้ตลอดเวลา ที่สำคัญคือ ความหมายเหล่านี้มิได้ถูกสร้างขึ้นโดยบุคคลใดบุคคลหนึ่งแต่เป็นผลผลิตของสังคมนั้นๆ ที่จะทำหน้าที่กำหนดความหมายของสิ่งต่างๆ

ผู้เขียนได้ลองนำความคิดดังกล่าวมาปรับใช้ในการอธิบายและทำความเข้าใจประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในสังคมไทย โดยเสนอเป็นงานวิทยานิพนธ์ที่คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ผู้เขียนพยายามนำเสนอความหมายของงานสถาปัตยกรรมในแง่ที่เป็นสัญลักษณ์ทางสังคมและการเมือง โดยมองสถาปัตยกรรมอย่างสัมพันธ์เป็นหนึ่งเดียวกับการพัฒนาทางความคิดของผู้คนและสังคมที่เปลี่ยนไป มองอย่างค้นหาการผลิตสร้างความหมายระดับวัฒนธรรมในงานสถาปัตยกรรมของสังคมแต่ละยุค และได้พยายามเสนอการมองอย่างเชื่อมโยงกับสภาพทางการเมืองที่เปลี่ยนแปลงไปในแต่ละสมัย ซึ่งผลที่ได้มาก็ทำให้ผู้เขียนพบว่าการงานสถาปัตยกรรมมีมิติทางความหมายที่ลึกซึ้งเป็นอย่างยิ่ง งานสถาปัตยกรรมนอกจากจะมีประโยชน์ในแง่ใช้เป็นที่อยู่ ที่กิน ที่นอน หรือที่ทำงานแล้ว ยังทำหน้าที่เป็นกระจกสะท้อนเรื่องราวความคิด ความเชื่อ ตลอดจนอุดมคติของผู้คนและสังคมทั้งโดยตั้งใจและไม่ตั้งใจ ซึ่งเนื้อหาทั้งหมดของวิทยานิพนธ์ ผู้เขียนได้นำมาปรับปรุงเป็นหนังสือที่ท่านกำลังถืออยู่ในมือเล่มนี้

สุดท้ายผู้เขียนขอขอบคุณบุคคลหลายท่านดังต่อไปนี้ที่ช่วยให้งานชิ้นนี้เกิดขึ้นมาได้

รองศาสตราจารย์ ดร. สันติ ฉันทวิลาสวงศ์ อาจารย์ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ ผู้ซึ่งให้อิสระแก่ผู้เขียนในการคิดและเชื่ออย่างเต็มที่

ในการทำวิทยานิพนธ์ ผู้ช่วยศาสตราจารย์สมชาติ จึงศิริอารักษ์ อาจารย์ผู้คอยให้คำปรึกษาและแนะนำในการเขียนเป็นอย่างดีมา โดยตลอด ผู้ช่วยศาสตราจารย์ ดร. สุรัชชัย ยิ้มประเสริฐ อาจารย์ ผู้ช่วยเปิดมุมมองทางประวัติศาสตร์ที่กว้างขวางมากขึ้น และอาจารย์ ดร. วีระ สมบูรณ์ ผู้ซึ่งกรุณาเสียสละเวลาในการตรวจอ่านและ วิจารณ์งานของผู้เขียน สำคัญที่สุดคือ คุณสุจิตต์ วงษ์เทศ และ สำนักพิมพ์ศิลปวัฒนธรรม ที่ให้โอกาสแก่งานเขียนเล็กๆ ชิ้นนี้ให้ ได้มีโอกาสออกเผยแพร่สู่ผู้อ่านในวงกว้างมากขึ้น

ชาตรี ประทีปนันทการ
คณะสถาปัตยกรรมศาสตร์
มหาวิทยาลัยศิลปากร
25 สิงหาคม 2547

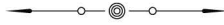
СДАВАЮ

การเมืองและสังคมในศิลปสถาปัตยกรรม
สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม

สยาม

บทนำ

การศึกษาประวัติศาสตร์
สถาปัตยกรรมผ่านมุมมองทาง
สังคมและการเมือง

นักประวัติศาสตร์ท่านหนึ่งได้เคยกล่าวถึงเป้าหมายของการศึกษาประวัติศาสตร์ไว้ว่า คำถามของการศึกษาประวัติศาสตร์ไม่ว่าจะเป็นเรื่องใดก็ตาม หนีไม่พ้นที่จะต้องตั้งอยู่บนคำถามพื้นฐานว่า ใคร ทำอะไร เมื่อไร และทำไม (Who, What, When, Why) ซึ่งในจำนวนคำถามทางประวัติศาสตร์ทั้งหมดนี้ 3 คำถามแรกเป็นเรื่องง่ายในการศึกษาของนักประวัติศาสตร์ แต่เมื่อมาถึงคำถามที่ว่าทำไมในทางประวัติศาสตร์ กลับกลายเป็นคำถามที่นักประวัติศาสตร์ส่วนใหญ่ไม่อาจจะยอมรับว่าตนเองต้องเข้าไปหาคำตอบให้กับคำถามนี้ เพราะโดยส่วนใหญ่ยังเชื่อว่าความพยายามในการหาคำตอบและตัดสินใจในประเด็นดังกล่าวจะทำให้ให้นักประวัติศาสตร์ต้องอาศัยการตีความเป็นสิ่งสำคัญ ซึ่งສຸມເສີຍທີ່ຈະເປັນການຕີความบนฐานความคิดของตนเองที่ขาดความเป็นกลางหรือที่เรียกว่าเป็นอคติได้¹

ทั้งที่ในความเป็นจริงแล้ว ไม่มีการศึกษาประวัติศาสตร์ใดที่ปราศจากการตีความ หรือสามารถอ้างความเป็นกลางได้จริง นักประวัติศาสตร์จะต้องใช้กรอบความคิดอย่างใดอย่างหนึ่งเสมอ เพื่อเข้ามาจัดระเบียบหลักฐานข้อมูลทางประวัติศาสตร์ต่างๆ ให้มีความ

สัมพันธ์เชื่อมโยงกันให้ได้ เพราะโดยธรรมชาติของหลักฐานข้อมูลทางประวัติศาสตร์นั้น มีลักษณะกระจัดกระจายและหลากหลายเกินกว่าที่จะทำความเข้าใจได้ ถ้าขาดซึ่งกรอบความคิดบางอย่างในการเข้าไปจัดระเบียบข้อมูลเหล่านั้น ซึ่งกรอบดังกล่าวก็คือสิ่งที่เรียกว่า จุดยืนทางความคิด หรือถ้าจะกล่าวอย่างตรงไปตรงมาก็คืออคติทางวิชาการนั่นเอง

ดังนั้น โดยธรรมชาติจึงไม่อาจมีงานเขียนทางประวัติศาสตร์ชิ้นใดเป็นอิสระจากจุดยืนทางความคิดบางอย่างของผู้ศึกษาได้จริง ด้วยเหตุนี้การศึกษาจึงไม่ควรเป็นการศึกษาที่อ้างถึงความเป็นกลางทางความคิด จนกลายเป็นการสร้างอำนาจให้แก่การอธิบายของตนเองจนเกินไป แต่ควรจะเป็นการศึกษาโดยตระหนักถึงกรอบความคิดที่ตนเองใช้อยู่ตลอดเวลามากกว่า

ในการศึกษาประวัติศาสตร์สถาบันตยกรรรมก็เช่นเดียวกัน ปัญหาที่สำคัญที่สุดคือ การอธิบายว่าทำไมงานสถาบันตยกรรรมขึ้นนั้นๆ จึงต้องถูกสร้างขึ้นมามีด้วยรูปร่างหน้าตาหรือมีการใช้งาน ตลอดจนมีองค์ประกอบทางรูปแบบเป็นเช่นนั้น ซึ่งโดยส่วนใหญ่ในปัจจุบันการให้ความสนใจในประเด็นนี้ยังถือว่ามีอยู่น้อยมาก และที่สำคัญคือในจำนวนงานที่มีอยู่น้อยนั้น วิธีการที่จะได้มาซึ่งคำตอบของคำถามดังกล่าวยังมุ่งจะเข้าไปสู่การค้นหาหลักฐานขั้นต้นที่เป็นคำบอกเล่าของตัวช่างหรือสถาปนิกเป็นสำคัญเพียงอย่างเดียว (โดยเฉพาะอย่างยิ่งงานประวัติศาสตร์สถาบันตยกรรรมสมัยใหม่ของไทย) ทั้งนี้โดยมักจะลืมไปว่าคำพูดของช่างหรือสถาปนิกนั้นก็ก็เป็นเพียงหลักฐานประเภทหนึ่งที่ทำเป็นจะต้องนำมาวิพากษ์ถึงความน่าเชื่อถือเช่นกัน เพราะสิ่งที่ช่างหรือสถาปนิกพูดไม่จำเป็นต้องตรงกับสิ่งที่คิดเสมอไป สิ่งที่ช่างหรือสถาปนิกกล่าวว่าตนเองคิด อาจเป็นเพียงภาพที่สถาปนิก

ต้องการนำเสนอว่าตนเองคิด ซึ่งอาจจะแตกต่างจากสิ่งที่คิดจริงๆ ก็เป็นไปได้ และที่สำคัญยิ่งไปกว่านั้นก็คือ บัณฑิตกำหนดรูปแบบงานสถาปัตยกรรมโดยเฉพาะในสังคมไทยมักจะอยู่นอกเหนืออิทธิพลทางความคิดของช่างหรือสถาปนิกเสียด้วย

ด้วยบัณฑิตยากแก่การค้นหว่าทำไมและข้อจำกัดในแง่เครื่องมือที่ใช้ในการค้นหาดังกล่าวนี้นำให้การศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมส่วนใหญ่จึงยังเป็นเพียงการศึกษาว่าสร้างขึ้นเมื่อไร โดยผู้ใด ใครออกแบบ มีรูปแบบหน้าตาอาคารเป็นอย่างไรเท่านั้น ส่วนประเด็นเรื่องเหตุผลและแรงจูงใจว่าทำไมในทางประวัติศาสตร์นั้นแม้จะมีอยู่บ้าง แต่ก็มักจะใช้หลักฐานอย่างจำกัดและเพียงด้านเดียวคือจากตัวของช่างหรือสถาปนิกเป็นสำคัญ ซึ่งมีสาเหตุมาจากการเกรงว่าถ้าใช้หลักฐานประเภทอื่นมากเกินไป อาจจะนำมาซึ่งอคติจากการตีความของตัวนักประวัติศาสตร์มากกว่าจะเป็นสิ่งที่เกิดขึ้นจริง แต่ปัญหาที่ตามมาก็คือ หลักฐานชิ้นต้นจากปากของช่างหรือสถาปนิก ซึ่งเชื่อว่าจะทำให้ไม่เกิดความผิดพลาดในการตีความนั้นมีอยู่จำนวนน้อยมาก (ทั้งที่หลักฐานประเภทดังกล่าวก็ไม่อาจเชื่อถือได้ 100 เปอร์เซ็นต์เช่นกัน) ด้วยเหตุนี้จึงทำให้ประเด็นคำถามทำไมทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมยังถูกละเลยที่จะศึกษามากขึ้นไปอีก

ทั้งที่โดยความเป็นจริงซึ่งไม่อาจปฏิเสธได้คือ งานสถาปัตยกรรมมิใช่ผลผลิตของปัจเจกบุคคลใดบุคคลหนึ่งเพียงคนเดียว สถาปนิกมิใช่ผู้มีอำนาจกำหนดงานสถาปัตยกรรมได้อย่างเบ็ดเสร็จ โดยเฉพาะยังเป็นสังคมแบบจารีตมากเท่าใด บริบทแวดล้อมทางสังคมด้านอื่นๆ ยิ่งเข้ามามีส่วนกำหนดการเกิดขึ้นของงานสถาปัตยกรรมมากขึ้นเท่านั้น หรือกล่าวโดยสรุปก็คือ สถาปัตยกรรมเป็น

ผลผลิตทางสังคมมากกว่าเป็นผลผลิตของตัวผู้ออกแบบซึ่งเป็นปัจเจกบุคคล สิ่งแวดล้อมทางสังคม โลกทัศน์ ค่านิยม ความเชื่อ เศรษฐกิจ การเมือง ฯลฯ ในแต่ละยุคสมัยล้วนเป็นปัจจัยผลักดันให้งานสถาปัตยกรรมมีรูปแบบที่แตกต่างกัน

ด้วยเหตุนี้การค้นหาเหตุผลที่แฝงอยู่เบื้องหลังการเกิดขึ้นของงานสถาปัตยกรรมใดๆ ก็ตามจึงอาจวิเคราะห์ สืบค้น และอ้างอิงได้จากการศึกษาความเปลี่ยนแปลงทางความคิด คติความเชื่อ โลกทัศน์ ค่านิยม หรือความเปลี่ยนแปลงทางการเมืองและเศรษฐกิจได้ อีกทั้งหลักฐานแวดล้อมทางสังคมเหล่านี้ยังมีหลงเหลือให้ได้ศึกษาและใช้เป็นข้อมูลอ้างอิงได้อีกมากมาย ไม่ว่าจะเป็นในแวดวง สังคมศาสตร์ มนุษยศาสตร์ รัฐศาสตร์ ศิลปศาสตร์ ฯลฯ สามารถจะนำมาตรวจสอบเทียบเคียงตลอดจนนำมายืนยันได้ถึงปัจจัยที่ทำให้งานสถาปัตยกรรมนั้นเกิดขึ้น

ซึ่งทั้งหมดตั้งอยู่บนกรอบโครงสร้างทางความคิด หรือจะเรียกว่าเป็นอคติทางวิชาการก็ได้ ที่ว่าสถาปัตยกรรมเป็นกระจกบานหนึ่งสามารถสะท้อนสภาพสังคม ณ ขณะที่ตัวสถาปัตยกรรมนั้นถูกสร้างขึ้นได้ และในทางกลับกัน บริบทแวดล้อมทางสังคมก็เป็นกระจกอีกด้านที่ส่องสะท้อนย้อนให้เห็นมิติด้านอื่นๆ ของตัวสถาปัตยกรรมเช่นเดียวกัน

ดังนั้นถ้าสามารถสร้างความเข้าใจในบริบทแวดล้อมทางสังคมได้อย่างลึกซึ้งเพียงพอ ไม่ว่าจะเป็นความคิด ความเชื่อ โลกทัศน์ ค่านิยม ตลอดจนปัจจัยบีบคั้นต่างๆ ที่ห้อมล้อมงานสถาปัตยกรรมอยู่ได้ก็ย่อมเป็นเสมือนการเปิดหนทางนำไปสู่ความเข้าใจในประเด็นคำถามทำไมในทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมได้

ด้วยการรอบความคิดข้างต้นจึงทำให้เกิดเป็นหนังสือเล่มนี้ ซึ่ง

มุ่งที่กรอบความคิดดังกล่าวเข้าไปลองศึกษาและค้นหาในประเด็น
ทำไมในงานสถาปัตยกรรม โดยเลือกช่วงเวลาเปลี่ยนผ่านทางสถา
ปัตยกรรมจากยุคสยามเก่ามาสู่ไทยใหม่ (พ.ศ. 2394-2500) มาเป็น
ตัวแบบศึกษาและวิเคราะห์

ทั้งนี้เนื่องมาจากประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในช่วงดังกล่าว
เท่าที่มีอยู่ส่วนใหญ่ยังไม่สอดคล้องกับหลักฐานและข้อเท็จจริงที่
เกิดขึ้นจริงหลายประการ กล่าวคือ ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม
ในมุมมองปัจจุบันมักแบ่งสถาปัตยกรรมออกเป็น 2 ช่วงทางประวั
ติศาสตร์ที่ไม่มีความต่อเนื่องกัน โดยในช่วงแรกจะถูกอธิบายอย่าง
เป็นวิวัฒนาการที่สืบทอดต่อเนื่องจากอดีตอันยาวไกล มีพัฒนาการ
สืบสานกันตามลำดับอย่างมีเอกลักษณ์พิเศษเฉพาะตัว ไม่ว่าจะเป็น
สมัยสุโขทัยเรื่อยมาในสมัยอยุธยาจนมาถึงสมัยรัตนโกสินทร์ แต่
ความต่อเนื่องที่ว่านั้นกลับถูกมองว่าหยุดชะงักลงและเสื่อมลงถึง
ขีดสุดในสมัยรัชกาลที่ 5 โดยมีอิทธิพลตะวันตกเป็นจำเลยที่สำคัญ
ของปรากฏการณ์ดังกล่าว อันเป็นผลสืบเนื่องมาจากการปฏิรูป
ประเทศไปสู่ความเป็นสมัยใหม่ (Modernization) ในสมัยรัชกาล
ที่ 5 หรือที่เรียกว่าการปรับตัวทางสังคมจากยุคสยามเก่าเข้าสู่ยุค
สยามใหม่

ช่วงเวลาแห่งการปรับตัวเข้าสู่ยุคสยามใหม่ถูกอธิบายประหนึ่ง
ว่าเป็นยุคสุดท้ายของพัฒนาการทางสถาปัตยกรรมในแนวทางแบบ
จารีตที่สืบทอดมายาวนาน โดยถือกันอย่างไม่เป็นทางการว่า งาน
สถาปัตยกรรมมีพระหัตถ์ของสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมพระยานริศรา
ณัฐดิลก เป็นจุดเปลี่ยนและจุดสิ้นสุดที่สำคัญของสายพัฒนาการ
ในแบบช่างไทยในอดีต แม้ว่าพระองค์ท่านจะมีลูกศิษย์หลายท่านที่
ยังคงทำงานสถาปัตยกรรมแบบจารีตสืบทอดต่อเนื่องมา แต่ก็มัก

ถูกมองว่าไม่มีผู้ใดที่มีความสามารถทัดเทียมในการรับช่วงต่อจากพระองค์ท่านได้

การอธิบายประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมจะเริ่มใหม่ในช่วงหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ภายใต้กรอบโครงทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทยสมัยใหม่⁴ โดยมีจุดตั้งต้นสำคัญคือ การจัดตั้งหลักสูตรการสอนวิชาชีพสถาปัตยกรรมที่จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัยใน พ.ศ. 2476 โดยอาจารย์นารถ โพธิประสาท ซึ่ง ณ จุดนี้จะได้รับการอธิบายว่าเป็นรากฐานสำคัญในการประกอบวิชาชีพทางสถาปัตยกรรมแบบใหม่ที่เปลี่ยนจากระบบช่างมาสู่ระบบสถาปนิก⁵ และสืบเนื่องมาจนกระทั่งปัจจุบัน

โครงเรื่องการอธิบายประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมข้างต้นเป็นผลมาจากความเชื่อหนึ่งที่สำคัญซึ่งเป็นรากฐานของการศึกษาพัฒนาการทางสังคมไทยในสมัยรัตนโกสินทร์เป็นต้นมา นั่นก็คือการอธิบายพัฒนาการทางสังคมแยกออกเป็น 2 ยุคคือ ยุคสยามเก่ากับยุคสยามใหม่⁶ ในลักษณะที่แยกขาดและไม่มีความสัมพันธ์ซึ่งกันและกัน อีกทั้งให้น้ำหนักสำคัญไปที่อิทธิพลตะวันตกในสมัยรัชกาลที่ 5 ว่าเป็นปัจจัยกำหนดการเปลี่ยนแปลงทุกอย่าง ความเชื่อในลักษณะเช่นนี้มีได้เกิดขึ้นแต่เฉพาะแวดวงการศึกษาในสาขาใดสาขาหนึ่งเพียงอย่างเดียว แต่กรอบความคิดดังกล่าวเป็นบรรทัดฐานสำคัญที่ใช้อธิบายพัฒนาการทางสังคมไทยที่สำคัญที่สุด อันรวมไปถึงการอธิบายพัฒนาการทางด้านสถาปัตยกรรมด้วย

ด้วยเหตุนี้การอธิบายประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในประเทศไทยจึงเสมือนถูกเล่าเป็นพัฒนาการมาตามลำดับอย่างต่อเนื่อง แต่หยุดชะงักลงด้วยอิทธิพลจากตะวันตก จากนั้นก็เริ่มเล่าใหม่ด้วยโครงเรื่องใหม่ที่แยกขาดจากงานสถาปัตยกรรมในอดีต โดยเฉพาะ

อย่างยิ่งเป็นการอธิบายที่เน้นลักษณะของการรับแนวคิดทางด้านสถาปัตยกรรมแนวทางใหม่จากภายนอกเป็นหลัก

โครงเรื่องในแบบข้างต้นแม้ว่าจะมีส่วนถูกอยู่ แต่ก็ก่อให้เกิดปัญหาต่อการอธิบายประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทยไม่น้อยเช่นเดียวกัน ซึ่งเห็นได้ชัดอยู่ 2 ประการที่สำคัญคือ ประการแรก ทำให้มองสถาปัตยกรรมแยกออกเป็นสถาปัตยกรรมแบบจารีตกับสถาปัตยกรรมสมัยใหม่ ซึ่งไม่มีความเกี่ยวข้องสืบเนื่องและตัดขาดกันเกือบจะสิ้นเชิง

กรอบทัศน์ข้างต้นทำให้มองสถาปัตยกรรมแบบจารีตว่าเป็นสิ่งพ้นยุคพ้นสมัย สิ่งที่เกี่ยวข้องงานสถาปัตยกรรมแบบจารีตเป็นเพียงสถาปัตยกรรมที่ตายแล้ว การออกแบบโดยหยิบยืมรูปแบบในอดีตมาใช้จึงเป็นเพียงความหลงใหลต่อศิลปกรรมที่ตายแล้ว⁷ หรือดังที่มีผู้วิจารณ์ไว้ว่า

“...งานสถาปัตยกรรมนั้นเป็นงานรังสรรค์ (Creation) ถือเป็นศิลป กิจงานรังสรรค์คืออะไร-คือ การสร้างขึ้นมาสื่อสนองประโยชน์ใช้สอยความต้องการของสังคมแต่ละยุคให้ได้ผลดีที่สุด เมื่อสภาพของสังคมเปลี่ยน งานรังสรรค์ก็จะมีขึ้นเพื่อสนองสภาพใหม่ของสังคมยุคนั้น เราไม่มีเหตุผลอะไรที่จะไปนำงานรังสรรค์ที่เหมาะสมกับในอดีตมาใช้กับชีวิตปัจจุบันของเรา...”⁸

ดังนั้นจึงไม่น่าแปลกใจที่กลุ่มผู้ที่มีความเชื่อข้างต้นไม่ได้ให้ความสนใจที่จะค้นหาคำอธิบายสถาปัตยกรรมแบบจารีตที่สร้างขึ้น

หลัง พ.ศ. 2475 ว่ามีบทบาทหน้าที่และความหมายอย่างไรต่อสังคม
เท่าใดนัก

ประการที่ 2 ในส่วนของสถาปัตยกรรมสมัยใหม่โดยมากยัง
เป็นการอธิบายพัฒนาการในลักษณะคู่ขนานไปกับประวัติศาสตร์
สถาปัตยกรรมตะวันตก ซึ่งมักจะเป็นลักษณะอ้างอิงถึงอิทธิพลแนวคิด
ทางสถาปัตยกรรมจากภายนอก ที่เข้ามาพร้อมกับกลุ่มนักเรียนไทย
ที่มีโอกาสไปศึกษาวิชาการด้านสถาปัตยกรรมในต่างประเทศ ซึ่งส่วน
ใหญ่เป็นเชื้อพระวงศ์ ชนชั้นสูง และชนชั้นกลางในสมัยรัชกาลที่ 6
เช่น ม.จ. อิทธิเทพสรรค์ กฤดากร ม.จ. ไวยากร วรวรธน์ ม.จ.
สมัยเฉลิม กฤดากร อาจารย์นารถ โพธิประสาท พระสาโรชรัตน
นิมมานก์ จิตรเสน (หมีว) อภัยวงศ์

จากมุมมองนี้จึงเสมือนว่าประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมสมัย
ใหม่ในสังคมไทยเป็นการนำเข้ามาจากภายนอกอย่างสำเร็จรูปและ
อย่างสมบูรณ์ พร้อมทั้งแนวคิดทฤษฎีตลอดจนความหมายทาง
สถาปัตยกรรมที่มีต่อสังคม แม้จะมีบ้างที่พูดถึงการปรับเปลี่ยนให้
เข้ากับสภาพแวดล้อมของสังคมไทย แต่ก็ยังเป็นเพียงการอธิบายเรื่อง
การปรับกายภาพเล็กน้อยตามสภาพภูมิศาสตร์และภูมิอากาศ ไม่
น่าจะมีนัยสำคัญมากนักต่อการทำความเข้าใจในสถาปัตยกรรม ที่
สำคัญส่วนมากของงานศึกษาที่ผ่านมายังมิได้เข้าไปศึกษาในบริบท
แวดล้อมทางสังคมด้านอื่นประกอบ ทำให้การอธิบายเป็นเพียงเรื่อง
ของการจัดหมวดหมู่รูปแบบที่อ้างอิงแนวทางประวัติศาสตร์สถาปัตย
กรรมตะวันตก มากกว่าจะเป็นการทำความเข้าใจมูลเหตุที่อยู่เบื้อง
หลังรูปแบบนั้นภายใต้บริบทเฉพาะของสังคมไทยเอง แน่นอนว่าส่ง
ผลทำให้การอธิบายสถาปัตยกรรมเหล่านี้ดูแยกโดดจากบริบททาง
สังคมของยุคสมัยอย่างสิ้นเชิง⁹

ทั้งนี้มิได้ปฏิเสธว่าอิทธิพลตะวันตกเป็นแรงผลักดันสำคัญ ต่อพัฒนาการทางสถาปัตยกรรมของไทย แต่การเปลี่ยนแปลงใดๆ ทางสังคมซึ่งหมายรวมไปถึงสถาปัตยกรรมด้วยนั้น คงมิได้เกิดขึ้น อย่างง่ายๆ โดยเพียงแต่มีคนชาวหิวยีนวัฒนธรรมตะวันตกให้ และกลุ่มผู้นำไทยเป็นตุ๊กตาที่รับวัฒนธรรมอย่างอัตโนมัติเท่านั้น¹⁰ เพราะสังคมไทยได้ผ่านประวัติศาสตร์มาแบบหนึ่ง อยู่ในสภาพ แวดล้อมทางภูมิศาสตร์ การเมือง และสังคมแบบหนึ่ง อยู่ในบริบท ทางวัฒนธรรมแบบหนึ่ง เพราะฉะนั้นสิ่งที่เกิดขึ้นย่อมจะมีความ แตกต่างกันไปไม่มากนักน้อย ซึ่งจะต้องมีการอธิบายความสัมพันธ์ของ ปรากฏการณ์ที่มีความเฉพาะที่เป็นของไทยเราเอง"

การเปลี่ยนแปลงใดๆ ที่มีความสำคัญส่งผลกระทบในวงกว้าง จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องใช้เวลากว่าจะเป็นที่ยอมรับได้ในสังคม ที่ สำคัญจะต้องสามารถประนีประนอมกับกลุ่มความคิดทั้งเก่า-ใหม่ ได้อย่างไม่ขัดแย้งจนเกินไปนัก ด้วยเหตุนี้การเปลี่ยนแปลงใดๆ จึง มักจะต้องมีช่วงเวลาเปลี่ยนผ่านเสมอ ซึ่งจะเป็นช่วงที่มีการรับของ ใหม่เข้ามาปรับเปลี่ยน ต่อรอง ให้เข้ากับของเก่าที่เป็นอยู่ไม่มากนักน้อย ซึ่งจะทำให้การเปลี่ยนแปลงไม่อาจเกิดขึ้นโดยสามารถตัดรากเหง้า เดิมได้อย่างสิ้นเชิง หรือเปิดรับสิ่งใหม่เข้ามาทั้งหมดโดยไม่กลั่นกรอง แม้ว่ากำลังถูกบีบจ่อหน้าอยู่ก็ตามที่

งานสถาปัตยกรรมก็เช่นเดียวกัน สังคมไทยย่อมไม่อาจรับ รูปแบบและแนวคิดสถาปัตยกรรมแบบใหม่ได้ร้อยเปอร์เซ็นต์และใน ทันที การรับรูปแบบสถาปัตยกรรมจากสังคมภายนอกเข้ามาจำเป็น อย่างยิ่งที่จะต้องปะทะสังสรรค์กับกรอบความคิดดั้งเดิม หรือต้อง สอดคล้องกับค่านิยมและอุดมคติเดิมมากบ้างน้อยบ้าง ซึ่งประเด็น

สำคัญของช่วงเวลาเปลี่ยนผ่านทางสถาบันตยกรมภายใต้มุมมอง
ดังที่กล่าวมานี้ยังมิได้ถูกอธิบายและทำการศึกษาอย่างจริงจังนัก

พบว่าช่วงเวลาแห่งการเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ความเป็นสมัยใหม่
(Modernization) ของไทยมีการเปลี่ยนแปลงอย่างน้อยอยู่ 2 ช่วง
ที่สำคัญคือ ช่วงที่ 1 นับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 (อาจรวมไปถึง
ปลายสมัยรัชกาลที่ 3) สืบเนื่องมาในสมัยรัชกาลที่ 5 จนถึงการ
เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 ซึ่งในงานวิจัยนี้จะขอเรียก
ว่าการเปลี่ยนผ่านจากสยามเก่าเข้าสู่สยามใหม่ และช่วงที่ 2 นับ
ตั้งแต่เปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ. 2475 จนถึง พ.ศ. 2500¹² ซึ่ง
ในหนังสือเล่มนี้จะขอเรียกว่าเป็นการเปลี่ยนแปลงจากสยามใหม่มาสู่
ไทยใหม่

การเปลี่ยนแปลงใน 2 ช่วงดังกล่าวข้างต้นเต็มไปด้วยกระแส
ธารแห่งความขัดแย้งและการเปลี่ยนแปลงในระดับโครงสร้างสำคัญ
ของสังคม เกิดความเปลี่ยนแปลงทางกรอบความคิด ความ
เชื่อ ค่านิยมขึ้นมากมาย ความเชื่อทางสังคมแบบรัฐจารีตถูกท้าทาย
ความหมายของสิ่งต่างๆ ในสังคมถูกนิยามขึ้นใหม่ เช่น โลกและ
จักรวาลเป็นเช่นไร ชีวิตในโลกหนามีจริงหรือไม่ อุดมคติทางสังคม
คืออะไร ชาตินิยมถึงอะไร ศาสนาพุทธที่แท้มีหลักอย่างไร ความ
เป็นสมัยใหม่และความศิวิไลซ์เป็นเช่นไร สถาบันกษัตริย์ควรมี
บทบาทแค่ไหนในสังคม หรือความเสมอภาคสำคัญอย่างไร ซึ่ง
ภายใต้สถานการณ์ที่สับสนและคลุมเครือในการค้นหาคุณค่าและ
ความหมายของสังคมแบบใหม่ในทุกด้านนับตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4
สืบเนื่องมาจนกระทั่งหลังเปลี่ยนแปลงการปกครองนี้ งานสถาบัน
ตยกรมซึ่งเป็นหน่วยหนึ่งที่ประกอบอยู่ในสังคมย่อมหลีกเลี่ยงไม่พ้นที่จะ
ถูกผลกระทบตามไปด้วยเช่นกัน

ดังนั้นการหาคำอธิบายการเปลี่ยนแปลงทางสถาปัตยกรรมในช่วงเวลาเปลี่ยนผ่านได้ดีที่สุดทางหนึ่งคือ การเข้าไปศึกษาและอธิบายประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในช่วงเวลาดังกล่าว โดยพิจารณาควบคู่ไปกับการมองการเปลี่ยนผ่านตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 เป็นต้นมาประกอบด้วย เนื่องจากช่วงเวลาทั้ง 2 ช่วงดังกล่าวเป็นช่วงเปลี่ยนผ่านที่สำคัญที่ส่งผลกระทบสืบเนื่องกัน กล่าวคือ เป็นช่วงเปลี่ยนโลกทัศน์ที่สำคัญจากแบบจารีตมาสู่ความเป็นสมัยใหม่ เกิดการปะทะสังสรรค์ระหว่างระบบความเชื่อดั้งเดิมกับค่านิยมสมัยใหม่หลายประการ ระบบสัญลักษณ์ทางสถาปัตยกรรมแบบจารีตถูกตั้งคำถามมากมาย

ดังนั้นจะไม่เน้นอธิบายตามโครงเรื่องประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมแบบเดิมที่มองอย่างแบ่งแยกเก่า-ใหม่ออกจากกันอย่างชัดเจน โดยจะใช้การมองหาความสัมพันธ์ระหว่างเก่า-ใหม่ว่ามีการผสมผสานและเป็นปัจจัยสืบเนื่องกันในลักษณะใดบ้าง มีส่วนใดปรับเปลี่ยนและมีส่วนใดยังคงอยู่ ส่วนใดที่รับเข้ามาและส่วนใดที่ตัดทิ้งไป ภายใต้บริบทภายในทางสังคมและวัฒนธรรม ซึ่งถ้าเราเข้าใจประเด็นเหล่านี้อย่างลึกซึ้งและชัดเจนมากเพียงพอก็น่าเชื่อว่าจะนำไปสู่การสร้างความเข้าใจในประเด็นทำไมในทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมมากขึ้น เป็นการอธิบายภาพในอีกมุมหนึ่งที่มีต่องานสถาปัตยกรรมในยุคแห่งการเปลี่ยนแปลงดังกล่าว อีกทั้งยังเป็นการสร้างความเข้าใจต่องานสถาปัตยกรรมในมิติที่หลากหลายมากขึ้นกว่าที่เป็นอยู่ในปัจจุบัน

นอกจากเหตุผลทั้งหมดข้างต้น ความน่าสนใจในการศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในช่วงดังกล่าวคือ เป็นช่วงเวลาที่เริ่มมีหลักฐานทางประวัติศาสตร์ที่หลากหลายมากขึ้น ทั้งที่เป็นเอกสาร

ขั้นต้นและขั้นรอง ซึ่งจะช่วยทำให้การวิเคราะห์โดยใช้กรอบมุมมองทางสังคมเพื่อส่องนาทางมาสู่การสร้างควมเข้าใจในเรื่องราวทางสถาปัตยกรรมนั้น มีหลักฐานที่ค่อนข้างแน่นหนาว่าเชื่อถือยิ่งขึ้น

ซึ่งหนังสือเล่มนี้ทำให้เห็นถึงปฏิสัมพันธ์ที่แนบแน่นระหว่างพัฒนาการในงานสถาปัตยกรรมกับพัฒนาการทางสังคมอย่างชัดเจน และยังเห็นได้ว่ารูปแบบหน้าตาของสถาปัตยกรรมนั้นมีหน้าที่ทางสังคมที่ลึกซึ้งและซับซ้อนมากไปกว่าการเป็นเครื่องห่อหุ้มพื้นที่ใช้สอยที่อยู่ภายในเพียงอย่างเดียว แต่รูปแบบสถาปัตยกรรมยังได้แฝงความหมายทางสังคมและการเมืองไว้อย่างชัดเจน ทำหน้าที่สะท้อนโลกทัศน์ ความคิด ความเชื่อ และค่านิยมทางสังคมได้

สิ่งสำคัญที่สุดของหนังสือเล่มนี้คือ ความพยายามมองและวิเคราะห์ประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมในแง่ที่เป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งในการย้อนกลับไปศึกษาประวัติศาสตร์สังคมด้านอื่นๆ ต่อไป ทั้งนี้ก็เป็นเพราะว่านัยทางความหมายต่างๆ ที่แฝงอยู่ภายใต้อิฐหินปูนทรายในงานสถาปัตยกรรมนั้นมีคุณค่าเปรียบดั่งคิลจารึกที่ได้นบันทึกเรื่องราว อุดมคติ และจิตวิญญาณทางสังคมของแต่ละยุคสมัยไว้อย่างชัดเจน เป็นแต่เพียงมิได้เผยให้เห็นเป็นลายลักษณ์อักษรเช่นที่ปรากฏในเอกสารทางประวัติศาสตร์ทั่วไป แต่เรื่องราวทั้งหมดกลับสะท้อนผ่านมายังรูปร่างหน้าตาอาคาร องค์ประกอบ และลวดลายในสถาปัตยกรรมแทน ซึ่งถ้าเราสามารถทำความเข้าใจภาษาสัญลักษณ์ที่แฝงอยู่ในงานสถาปัตยกรรมได้ ก็จะเป็นเสมือนเรากำลังเปิดพื้นที่และโอกาสในการทำความเข้าใจสังคมอดีตได้มากยิ่งขึ้นผ่านเอกสารทางประวัติศาสตร์อีกรูปแบบหนึ่ง

ซึ่งการจะบรรลุเป้าหมายได้ก็ต่อเมื่อการศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมจะต้องวิเคราะห์นอกเหนือไปจากเรื่องของการจัด

หมวดหมู่ความเหมือนและความต่างทางรูปแบบสถาปัตยกรรมของแต่ละยุคสมัยเพียงอย่างเดียว เพราะวิธีการนี้ยังไม่สามารถตอบประเด็นคำถามทำไมในทางประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรม และไม่สามารถเชื่อมโยงไปสู่ประวัติศาสตร์สังคมได้ดีเพียงพอ¹³

แต่ทั้งนี้การวิเคราะห์จะต้องตั้งอยู่บนพื้นฐานของการศึกษาระบบสัญลักษณ์และความหมายที่แฝงอยู่ภายใต้รูปแบบทางสถาปัตยกรรม หรือที่เรียกว่าภาษาสถาปัตยกรรมในแต่ละยุคสมัยให้ได้อย่างถูกต้องและชัดเจนมากขึ้น และต้องมากกว่าที่หนังสือเล่มนี้ได้ทำไว้ ซึ่งอาจกล่าวได้เพียงว่าเป็นการศึกษาวิเคราะห์เฉพาะบางมิติเท่านั้น ซึ่งแน่นอนยังเต็มไปด้วยข้อผิดพลาดมากมาย ทั้งในแง่การตีความ และในแง่ข้อเท็จจริงอันเกิดจากข้อจำกัดในความรู้ความสามารถของผู้เขียนเอง

ด้วยกรอบโครงสร้างทางความคิดดังกล่าวนี้ เชื่อแน่ว่าถ้ามีการพัฒนากรอบการศึกษาต่อไปให้สามารถเข้าใจถึงระบบทางความหมายหรือภาษาที่แฝงอยู่ในงานสถาปัตยกรรมได้ลึกซึ้งมากขึ้น และมองเห็นความสัมพันธ์ระหว่างงานสถาปัตยกรรมกับสังคมครอบคลุมรอบด้านมากขึ้น ก็จะทำให้การศึกษาประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมสามารถใช้เป็นเครื่องมืออย่างหนึ่งที่เข้าไปพิสูจน์หรือสอบทานความเปลี่ยนแปลงและพัฒนาการทางสังคมได้เช่นกัน และสำคัญยิ่งไปกว่านั้นคือ สามารถสร้างความเข้าใจในปรากฏการณ์ทางสังคมที่เกิดขึ้นทั้งในอดีตและที่แวดล้อมตัวเราอยู่ ณ ปัจจุบันได้โดยมองผ่านงานสถาปัตยกรรม

เชิงอรรถ

¹ ดู ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, *ประวัติการเมืองไทย 2475-2500* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิโครงการตำราสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์, 2544), น. 7.

² ดู พริยะ ไกรฤกษ์ และเผ่าทอง ทองเจือ, *ศิลปกรรมหลัง พ.ศ. 2475* (กรุงเทพฯ: สถาบันไทยคดีศึกษา มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2525), น. 23.

³ ดู หม่อมหลวงตรีทศยุทธ เทวกุล, "Directions in Thai Architecture," *อาษา 1* (กันยายน, 2515): 34.

⁴ งานวิจัยที่สำคัญได้แก่ วิมลสิทธิ์ หรยางกูร และคณะ, *พัฒนาการแนวความคิดและรูปแบบของงานสถาปัตยกรรม อดีต ปัจจุบัน อนาคต* (กรุงเทพฯ: สมาคมสถาปนิกสยาม, 2536). และ ณัฐติ ทิพพัส, *สถาปนิกสยาม พื้นฐานบทบาท ผลงาน และแนวคิด* (พ.ศ. 2475-2537) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2539).

⁵ ณัฐติ ทิพพัส, *สถาปนิกสยาม พื้นฐาน บทบาท ผลงาน และแนวคิด* (พ.ศ. 2475-2537) (กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์กรุงเทพ, 2539).

⁶ ดู ชาญวิทย์ เกษตรศิริ, *อารยธรรมไทย พื้นฐานทางประวัติศาสตร์* (กรุงเทพฯ: บริษัท ดันอ้อ แกรมี จำกัด, 2540) น. 159-166.

⁷ อนุวิทย์ เจริญศุภกุล, *สถาปนิก สถาปัตยกรรม และแบบแผนนิยม* (ม.ป.ท., ม.ป.ป.) น. 32.

⁸ แสงอรุณ รัตกลีกร, *แสงอรุณแห่งสถาปัตยกรรม* (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2542), น. 50.

⁹ ตัวอย่างการอธิบายในลักษณะนี้เห็นได้ชัดเจนในบทความของหม่อมหลวงตรีทศยุทธ เทวกุล, "Directions in Thai Architecture".

¹⁰ พรเพ็ญ อันตระกูล, "แนวคิดเกี่ยวกับการเปลี่ยนแปลงของสังคมไทย," ใน *สังคมไทยใน 200 ปี* (กรุงเทพฯ: เจ้าพระยาการพิมพ์, 2526), น. 198.

¹¹ ฉัตรทิพย์ นาถสุภา, *วัฒนธรรมไทยกับขบวนการเปลี่ยนแปลงสังคม* (กรุงเทพฯ: จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2540), น. 34-35.

¹² โดยความเป็นจริงแล้ว กระบวนการปฏิรูปสู่ความเป็นสมัยใหม่ (Modernization) เป็นกระบวนการที่สืบทอดต่อเนื่องมาโดยตลอด แม้กระทั่งในปัจจุบัน กระบวนการดังกล่าวก็อาจกล่าวได้ว่ายังคงดำเนินอยู่ตลอดเวลา แต่ในหนังสือ

ศิลปสถาปัตยกรรมสยามสมัยต้นกรุงเทพฯ ทั้งสยามเก่าและสยามใหม่
มีจารีตทางศาสนาการเมืองของราชาธิราช
เมื่อล่วงเข้าสู่ Modernization ความทันสมัยอย่างสมบูรณ์ตามลัทธิราชาธิปไตย
เนื้อหาสถาปัตยกรรมเปลี่ยนเป็นไทยประยุกต์ แล้วสืบเนื่องถึงปลูกยกชาตินิยม
ด้วยอุดมการณ์เศรษฐกิจการเมืองอย่างประชาธิปไตยที่ยังทรงพลังในสังคม
การเมืองและสังคมในงานศิลปสถาปัตยกรรม สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม
จึงสมบูรณ์ครบถ้วนทุกประการในหนังสือเล่มนี้ของอาจารย์ชาติรี ประทีปนันทการ
แห่งคณะสถาปัตยกรรมศาสตร์ มหาวิทยาลัยศิลปากร

สุจิตต์ วงษ์เทศ

ประวัติศาสตร์

ISBN 978-974-02-1844-9

9 789740 218449

ราคา 480 บาท

